

A-52799

SISUKORD - CONTENTS

Eesti Arheoloogiaseltsi Teated 1994 (1)

Reports of the Estonian Archaeological Society 1994 (1)

the Late Iron Age	45
V. Mäsa, Keskaegse Priist reliikviaat Eesti aladevald	59
L. Lõugas, Subfossil vertebrate fauna of Arva site, Saaremaa, Mainland	71
A. Kriiska, Keramika uurimise võimeid Eesti I	94
P. Ligi, Rannaja ühis- ja põlvkond	104
A. Lavi, Ülevaade 1993. aasta arheoloogilistest välitöödest	121

STILUS

Lühend	127
--------------	-----

5

RAAMATUKOOL
RAAMATUKOOL
RAAMATUKOOL

H. Lõik, Sõja- ja sõjaväe ajal	42
--------------------------------------	----

Toimetanud Valter Lang

C. Cretz, Skandinaavia keraamiline Eestiiga hõimud ajast	36
---	----

V. Mäsa, A medieval Priist relic found in Estonia	59
---	----

L. Lõugas, Subfossil vertebrate fauna of Arva site, Saaremaa, Mainland	71
---	----

A. Kriiska, The possibilities of ceramic research in Estonia	94
--	----

Eesti Arheoloogiaselts

P. Ligi, Iron Age society in Northern Estonia	104
---	-----

2
TARTU ÜLIKOOLI
RAAMATUKOGU
221599

Kaane kujundus: Priit Herodes

Toimetuse: Rütli 6, Tallinn EE 0101, Eesti
tel.: 440-716

© 1994 Eesti Arheoloogiaselts

RAUAAJA ÜHISKOND PÕHJA-EUROOPAS

Priit Ligi †

Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut

Rüütli 6, Tallinn EE 0101, Eesti

Esitatud 20.12.1993

Hedeager, L. Iron-Age Societies. From Tribe to State in Northern Europe, 500 BC to AD 700. Oxford, 1992. 274 lk.

Lotte Hedeageri doktoritöö taanikeelne versioon ilmus 1990. aastal. Uurimuse uudne teoreetiline ja metodoloogiline tase lubab väita, et tegu on ühe tänase arheoloogiateaduse tähtteosega. On igati loomulik, et kaks aastat hiljem anti töö välja ka inglise keeles. Võrreldes taanikeelse variandiga on autor teinud mõningaid lisandusi ning pretensioonikam on ka uus pealkiri. Töö annab rauaaja ühiskonnast igakülgse ülevaate, keskendudes kolmele aspektile: ideoloogia, sotsiaal-poliitiline süsteem ning majandus- ja asustusolud. Analüüsitud on väga ulatuslikku arheoloogilist materjali, mis pärineb peitleidudest, kalmetest ja asulatest. Majanduse ja asustuse osas pakuvad autorile tuge ka interdistsiplinaarse uurimistöö tulemused. Uudseks teeb töö eelkõige asjaolu, et selles kajastuvad viimase 20 - 30 aasta teoreetilise

arheoloogia saavutused. Autori hoiak teooria rakendamisel on n.-ö. realistlik, ta ei järgi kitsalt vaid üht kontseptsiooni ning seetõttu on tal õnnestunud kokku sulatada nii protsessuaalse kui ka postprotsessuaalse arheoloogia tugevamad küljed.

Raamat koosneb eessõnast ja kuuest peatükist. Autor lähtub kaasaegse teaduse metodoloogia postulaadist, mis käsitleb andmestiku ja teooria seost dialektilisena ning "pehmendamaks" teooria domineerimist, on iga peatükk kirjutatud iseseisva uurimusena. Eessõnas märgib Hedeager, et Skandinaavia rauaaja uurijad on alati pörkunud metodoloogilise dilemmaga: materjal on erakordselt rikkalik, ent väga heterogeenne, mis raskendab ajalooliselt veenva ja kõikehõlmava ülevaate andmist. Traditsiooniline arheoloogia käsitleb rauaagea

reeglina üksikute perioodide kaupa, mille puhul ajalooline terviklikkus kipub kaduma minema. Hedeageri taotluseks oli jälgida majanduslikku kasvu ning poliitilise tsentraliseerituse tõusu Taanis u. 1200 aastase perioodi vältel kui protsessi, mille käigus kujunesid varased kuningriigid ning loodi eeldused ühtse riigi tekkeks. Selles mõttes on sarnasus protsessuaalse arheoloogiaga täiesti ilmne. Ent sotsiaalpoliitilise muutuse mehhanism on tema käsitluses kahtlemata ühtaegu kooskõlas postprotsessuaalse arheoloogiaga arusaamadega. Tähelepanu võiks veel juhtida asjaolule, et autor jätab endale arheoloogilise materjali tõlgendamisel n.-õ. vabad käed ning peaaegu ei "piilu" kirjalikke allikaid. Sama taotlus on omane teistelegi teoreetilistele töödele Põhjamaades (näit. Burström 1991). On intrigeeriv, et klassikalise marksismi nägemus feodalismi geneesist tugineb teatavasti paljuski Tacituse 1. sajandist p.Kr. pärinevale kirjeldusele germaanlastest. Hedeager tegeleb üldiselt sama probleemiga, ent arheoloogilise ainese tõlgendamine moodsa teooria abil lubab tal jõuda hoopis teistsugustele tulemustele.

Esimeses peatükis esitatakse keskne tees, mille kohaselt riigi kujunemine Taanis sai teoks nooremal

rooma rauaajal (180/200 - 350/400). Eeldused selleks kujunesid Hedeageri arvates vanemal rooma rauaajal ning uus struktuur kindlustus rahvasterännuajal. Seega paigutab uurija riiklike moodustiste tekke seni arvatust mitme sajandi võrra varasemasse aega. Tavaliselt on ju riigi tekke all Skandinaavias ikka mõistetud tsentraliseeritud Rootsi, Taani või Norra kuningriigi teket. Hedeager rõhutab, et riigi kujunemine oli pikaajaline ajalooline protsess ning selle prisma läbi tuleks vaadelda ka iga üksikut perioodi ("rooma rauaaeg ei alanud rooma rauaajal"). 1970- ja 1980-ndatel aastatel kasutati Skandinaavia rauaaja tõlgendamiseks enamasti lihtsaid evolutsioonilisi mudelid ning Põhjalat nähti *chiefdom*-tüüpi ühiskonnana. 1970-ndate aastate lõpul ja 1980-ndate algul kasvas aga ka skeptitsism nimetatud mudelite suhtes ning mitmes uurimuses leiti juba siis, et Skandinaavia rauaaja ühiskond ei mahu egalitaarse hõimukorra raamidesse. 1980-ndatel aastatel kerkisid kirjanduses üha enam üles riigi tekke probleemid ning mitu uurijat (K. Kristiansen, L. Hedeager, B. Myhre) paigutas riigi formeerumise rauaaega. Osalt oli see tingitud suurtest asulakaevamistest, mis demonstreerisid veenvalt, et senine ettekujutus

rauaaja ühiskondlikust korraldusest oli ekslik.

Töö kronoloogiline raamistik koosneb kuuest alljaotusest. Need on vanem eelrooma rauaaeg (500 - 150 e.Kr.), noorem eelrooma rauaaeg (150 - 1 e.Kr.), vanem rooma rauaaeg (1 - 180/200 p.Kr.), noorem rooma rauaaeg (180/200 - 350/400 p.Kr.), vanem germaani rauaaeg (350/400 - 520/550) ja noorem germaani rauaaeg (520/550 - 700). Väikestele muutustele vaatamata sarnaneb see jaotus S. Mülleri ja O. Monteliuse skeemile läinud sajandi lõpust.

Metodoloogiliselt väga oluline probleem, millest tänapäeval enam keegi mööda ei pääse, on arheoloogilise materjali esinduslikuse küsimus: kas olemasolev pilt on adekvaatne või ei. On ju paljugi sõltuv kohaliku uurimise tasemest, muististe erinevast säilivusest ja avastamise tõenäosusest. Hedeageri järgi võib rooma rauaaja kalmete ja germaani rauaaja peitleidude osas pilti Taani jaoks tervikuna esinduslikuks lugeda, samal ajal kui asulate kohta ei saavat seda ei kronoloogia ega geograafia seisukohalt väita. Liiga vähe on kogu maal teada germaani rauaaja ning Ida-Taanis ka eelrooma rauaaja kalmeid, mida ta seletab

hauapanuste puudumisega. Autor püstitab küsimuse, kas need alad, mis on mingi leiuainese osas vaesed, jäävad samasuguseks ka tulevikus? Üks võimalusi selle probleemi testimiseks on vaadata, milline oli leiupilt 25, 50 jne. aastat tagasi ning kõrvutada seda tänase olukorraga. Autor leiab, et peitleidude ja kalmete osas on materjal geograafiliselt kindlasti esinduslik. Samas rõhutab ta, et olukord sõltub paljuski nendest ülesannetest, mida uurija enda jaoks seab.

Töö teoreetiliseks aluseks on autori enda väite kohaselt nn. protsessuaalne arheoloogia, ent ühtlasi distantseerub ta antud suuna varasemale koolkonnale omastest äärmuslikest positivistlikest ideedest. Ühtlasi ütleb ta end esindavat struktuurilist marksismi. Selle sotsiaalanthropoloogiast üle võetud ühiskonnateooria mõjud tulid arheoloogias ilmsiks 1970-ndate aastate teisel poolel, mil ilmus rida teoreetilist ja metodoloogilist teedrajavaid uurimusi (näit. Friedman & Rowlands 1977; Frankenstein & Rowlands 1978). Kõige enam näivad Hedeagerit olevat mõjutanud sotsiaalanthropoloogide Maurice Godelier' ja Maurice Blochi ideed ning ortodokse marksismiga on tal õige

vähe pistmist. Strukturaalse marksismi ja protsessuaalse arheoloogia kokkusobitamisest ei saa tänapäeval minu arvates siiski enam rääkida ning Hedeageri vaadete puhul seda enam. Huvitav on, et autor väidab end kasutavat induktiivset meetodit. Samas on tema mõtlemisviis tulenevalt teooriakesksest lähenemisest kahtlemata deduktiivne. Oluline on märkida, et arheoloogilise materjali analüüsi ja põhiteesi on autor esitanud reas varasemates artiklites (näit. Hedeager 1978a; 1978b), nende vahele silda loova teoreetilise kontseptsiooni esitab ta aga õigupoolest alles nüüd. Et aga teoreetiline mõte arenes 1980-ndail aastail kõvasti edasi ning Hedeager käis sellega muidugi kaasas, siis võiks tema puhul rääkida induktiivse ja deduktiivse mõtlemise dialektilisest seosest, mis ongi loomulik. Hedeager väidab, et teooria on talle eelkõige mõtlemise tööriist ning selliselt on induktiivse ja deduktiivse mõtlemise vastuolu probleemi muidugi võimalik ületada.

Käsitledes riigi teket kui ühiskonnas aset leidnud sügavate sotsiaal-kultuuriliste muutuste tulemust, võtab Hedeager n.-õ. mängureeglid kokku järgmiselt: 1) ükski ühiskond ei transformeeru

vaakumis, vaid on suurema süsteemi osa; 2) transformatsioone saab seletada vaid nende ajaloolise tagapõhja abil varasemas süsteemis; 3) strukturaalsed muutused ühes lokaalses ühiskonnas peavad mõjutama ka teisi (näit. keskuse - perifeeria suhted), ning need peavad aset leidma laiemas süsteemis; 4) ühiskonna sotsiaalne taastootmine on tingitud laiemast, n.-õ. supersotsiaalsest süsteemist, mis on väljaspool antud ühiskonna kontrolli; 5) ka sotsiaalses taastootmises ühtaegu objektiks ja subjektiks olevad sotsiaalsed struktuurid ei kontrolli antud protsessi, ent on domineerivaks jõuks.

Teises peatükis vaatleb autor võimu, ideoloogia ja rituaalse kommunikatsiooni küsimusi ning analüüsib sellega seoses kalmeid ja peitleide. Nimetatud problemaatika kerkis teoreetilise arheoloogia vaatevälja 1970-ndate aastate lõpul ja 1980-ndatel aastatel (näit. Bender 1978; Miller & Tilley 1984) ning on tüüpiline postprotsessuaalse arheoloogia erinevatele suundadele. Hedeager peab ideoloogia funktsiooniks eelkõige domineerivate rühmade poliitilise võimu legitimeerimist (seadustamist) ning võimu institutsionaliseerimise vahendina nimetab ta rituaale

(laulud, tantsud, materiaalsed sümbolid) kui üht kommuni-katsiooni vormi. Autor mõistab võimu teisiti kui Michel Foucault, kellele võim on ühiskonnas kõikjal avaldub universaalne nähtus, ent teisalt on tunda, et ta on arvestanud Ian Hodderi (1986) kriitikat ideoloogia funktsionalistliku käsitluse suhtes. Tuleb ka silmas pidada, et Hedeageri huviorbiidis on enne-kõike poliitilise võimu kontsentreerumise küsimused. Suurimaks autoriteediks näib talle olevat Bloch, kelle järgi ritua-liseeritud võim tähendab seda, et võim transformeeritakse rituaalide abil rituaalsesse staatusse, millega see aga lahutatakse reaalselt eksisteerivatest võimu allikatest (Bloch 1977). Praktikas võib sel moel nende allikatega konflikt tekkida, mis viib staatuse rituaalse väljendamise muutmisele. Viimase reliktid võivad muutavas ühiskonnas kaua püsida. Tugevaks osutub see juht, kes suudab enda kätte koondada nii rituaalse kui ka poliitilise võimu.

Kalmed ei ole Hedeageri arvates sotsiaalse tegelikkuse otsesed peegeldajad. Kui rituaalid ei muutu, leiavad uurijad harilikult, et ka ühiskond oli staatiline. Ent Hedeager märgib nagu Hodder (1986, 67), et rituaalid võisid

tegelikkust ka moonutada, "varjates" toimuvaid sotsiaalseid nihkeid. Niisuguse konservatiivse iseloomuga ideoloogiaga oli Taanis tegemist näiteks eelrooma ja germaani rauaajal. Rituaalse kommunikatsiooni vormiks, mida arheoloogia uurida suudab, on vara rituaalne investeerimine kalmeisse ja peitleidudesse.

Hedeager märgib, et nagu nooremal pronksiajal, nii jätkus ka vanemal eelrooma rauaajal ühtne tagasihoidlik matusekombestik ning pronksvõrude ohverdamine sohu. Üksikisikuga seotud rituaalid ei kerkinud veel esile, kombestiku iseloom oli konservatiivne. Nooremal eelrooma rauaajal ohverdatud vara on mitmekesisem, annid paljuskki individuaalsed ning kalmetes tõusevad esile sõjameeste matused. Päris perioodi lõpul leiab aset järsk muutus: kollektiivse iseloomuga ohvriannid peaaegu kaovad, jäävad vaid individuaalsed annid. Hedeager tõlgendab neid muutusi nii, et tegemist on uue sõjalis-poliitilise institutsiooni rituaalse legitimeerimisega. Rooma rauaaja kalmetesse ilmuvad Rooma päritoluga luksuskaubad. Viimaseid seostab autor elitaarsete üksikisikutega ning suguvõsadega, kes demonstreerisid oma erilist positsiooni. Vanemal germaani

rauaajal rituaalne investeerimine kalmetesse kaob ja selle asemel ilmuvad individuaalse iseloomuga, kohalikke juveliirtooteid sisaldavad rikkalikud peitleiud, mida saab suures osas tõlgendada kui rituaalseid matuseid: omanik soovis oma vara teises ilmas kasutada ja peitis selle aegsasti ära. Hauapanuste puudumine tulenevat sellest, et eliidi sotsiaalne strateegia ei nõudnud enam eristaatuse tõestamist rituaalide abil.

Kolmandas peatükis vaatleb autor sotsiaal-poliitiliste süsteemide kujunemist. Kriipsutades alla riigi mõiste defineerimise keerukust, jaotab ta riigi teket käsitlevad uurimused kahte rühma: ühed rõhutavad põhitegurina konflikti ja teised integratsiooni. Kumbki jaguneb omakorda allrühmadeks vastavalt sise- ja välistegurite primaarsuse rõhutamisele. W. Runcimani tööle (1982) tuginedes toob Hedeager välja neli olulist ja piisavat tingimust riigi tekkeks, mis puudutavad võimustruktuure: 1) liidri rolli spetsialiseerumine; 2) võimu tsentraliseerumine; 3) struktuuri permanentsus või vähemalt teatav stabiilsuse aste; 4) vabanemine tõelistest või fiktiivsetest sugulussidemetest võimuhierarhia baasina. Muidugi jätavad ka niisugused reeglid uurijatele

küllaltki palju subjektiivset mänguruumi allikate tõlgendamisel. Võimu vorme on Runcimani järgi kolm ja need esinevad erinevates omavahelistes kombinatsioonides: 1) kontrolli kehtestamine jõukate allikate ja jaotuse üle ja seega võimalus pakkuda sõltlastele - liitlastele elatusvahendeid; 2) erilise au ja prestiiži võitmine ühiskonnas; 3) kontroll füüsilise sunni vahendite üle.

Hõimukorra-aegsetest sugukondlikest sidemetest vabanemisele viis Hedeageri järgi nn. prestiižkaupade süsteem, s.o. nähtus, millele juhtisid 1970-ndatel aastatel tähelepanu mitmed uurijad (näit. Ekholm 1972; 1977; Friedman & Rowlands 1977). Prestiižkaubad tagasid riigieelses ühiskonnas mitmesuguste maksete ja kingituste näol liitlassuhetele tugineva sotsiaalse süsteemi funktsioneerimise. Tänapäevaseks paralleeliks võib tinglikult olla meile minevikust tuttav nn. defitsiidimajandus, kus teatud kaupu sai kätte vaid tänu tutvustele... Prestiižesemed eksisteerisid ka hõimukorra ajal, ent siis oli nende ülesandeks sümboliseerida liidri sidet jumalatega. Hedeageri arvates toimis prestiižkaupade süsteem üleminekul hõimukorralt riigile. Antud süsteem on ebastabiilne ja oma

ekspansiivsuse tõttu ka lühiajaline: ta kas viib kiiresti uue sotsiaalse ja poliitilise korra kehtestamisele või siis tagasi hõimukorrale. Arheoloogi seisukohalt on probleemiks asjaolu, et osa prestiizkaupu reeglina ei säilu (näit. alkohol).

Oluline roll on Hedeageri kontseptsioonil sõjalisel organisatsioonil, mida ta püüab rekonstrueerida arheoloogilise materjali abil. Sõjaväe tähtsust ühiskondliku arengu seisukohalt näeb autor tsentraliseeritud võimustruktuuris, võimuhierarias ja sõjamehe funktsioonide spetsialiseerumises. Professionaalse sõjaväe tekke majanduslikuks eelduseks on juhi kontroll ressurside üle (maa ja tööjõud, tribuudi kogumine), tasumaks sõjavarustuse eest. Kontroll ühiskonna taastootmise üle eeldab ka religioosse ja poliitilise võimu lahusust, s.t. võim peab assotsieeruma liidri isikuga ja mitte tema kui vahendajaga jumalate ja ühiskonna vahel.

Erinevalt peitleidudest kajastavad hauapanused Hedeageri järgi eelkõige isiklikku sidet jumalatega, mistõttu neil on sotsiaal-poliitilise süsteemi uurimise seisukohalt suur tähtsus. Teoreetilises plaanis peitub raskus Hedeageri järgi selles, et kui

rauaaja ühiskonnas ei olnud mingit vahet sotsiaalse ja ideoloogilise reaalsuse vahel, siis arheoloog püüab taastada nn. objektiivset sotsiaalset ja majanduslikku reaalsust, mis eeldab aga rauaaja ühiskonna olemuse kasvõi osalist mõistmist. Üheks katseks sellise arusaamani jõudmisel on leidude asetamine nende ajaloolisse konteksti, mis hõlmab kohalikke matmiskommete iseärasusi jms. Siingi on täiesti ilmne Hodderi kontekstuaalse kontseptsiooni mõju autorile, kuna see rõhutab materiaalse kultuuri erinevat sümboolset tähendust olenevalt konkreetsest ajaloolisest kontekstist.

Relvade ja prestiizkaupade kui jõukuse ja võimu indikaatorite abil püüab autor jälgida eliidi kujunemise protsessi rooma rauaajal. Ka üritab ta selgitada rituaalse käitumise sõltuvust nii sotsiaalsest kuuluvusest kui ka geograafilisest asukohast. Suurimad muutused rauaaja matmiskommetes leidsid aset just üleminekul rooma rauaajale. Kui seni valitses põletusmatus, siis nüüd esinevad mõlemad matmisviisid erinevates kombinatsioonides. Ainus näitaja, mis ei ole sõltuv matmisviisist, ongi hauapanused, mille analüüsiks autor kasutab nii kvalitatiivset (nn. kombinatsioonianalüüs) kui ka

kvantitatiivset analüüsi. Esimest saab rakendada ka selliste leidude puhul, kus ei ole teada, kas kompleks on terviklik, sest ka osaliselt muusumi jõudnud kompleksid võimaldavad jälgida üldisi tendentse. Kvantitatiivanalüüs eeldab ainult kindlate leiukomplekside arvestamist ning siin oli autorile aluseks esemetüüpide arv (ETA) matuses. Kui esimene meetod toob välja regionaalsed erinevused, siis teise eesmärk on selgitada sotsiaalset ja varanduslikku kihistumist. Autor peab seda nn. punktisüsteemiga võrreldes (mida on kasutanud näiteks P.-L. Lehtosalo-Hilander oma Luistari-käsitluses) objektiivsemaks, kuna meetod arvestab panuste sümboolset tähendust. Hedeager märgib siiski, et Taanis oli rooma rauaajal ETA ja panuste hulk korrelatsioonis. ETA-meetod võimaldab tema arvates demonstreerida inimeste ebavõrdseid võimalusi teatavate väärtuste kättesaamisel.

Kõrvutades kulla ja impordi esinemist, teeb autor kolm järeldust: 1) kõrge ETA väärtuse puhul on kuld ja import sagedasemad, ehkki esineb kronoloogilist varieerumist; 2) vanemal rooma rauaajal oli kullaga haudu rohkem kui nooremal rooma rauaajal, mil

seevastu oli varasega võrreldes rohkem importesemetega haudu; 3) vanemal rooma rauaajal on kuld impordiga võrreldes madala ETA näitaja puhul paremini esindatud; järgneval perioodil on olukord vastupidine. Autor lisab veel, et mida enam kulda või importi esineb, seda sagedamini tuleb neid ette ka madala ETA puhul. Kulla geograafiline esinemissagedus langeb üldiselt kokku impordi omaga, ent on ka erandeid. Nii on nooremal rooma rauaajal Fyn rikas just impordi ja mitte kulla poolest, kuna aga Jüütimaal on olukord teataval määral vastupidine.

Nooremal eelrooma rauaajal esinevad relvad kalmetes vaid Fynil ja Jüütimaal ja seda enamasti kõrge ETA puhul. Vanemal rooma rauaajal kasvab relvahaudade arv tunduvalt, moodustades 7% matustest ja olles levinud üle maa. Samas on vaid Jüütimaa lõunaosas tuvastatav korrelatsioon relvade ja kõrge ETA vahel. Nooremal rooma rauaajal väheneb relvahaudade arv tunduvalt (vaid 2 % matustest) ja need korreleeruvad kõrge ETA-ga kogu maal. Luksuskaupade esindatus kalmetes lubab autoril väita, et nende akumulatsioon ja levik ühiskonnas olid kontrolli all. Mida rohkem vara isikul oli, seda kõrgem oli tema staatus ning seda

enam võimu ja vara võis ta mobiliseerida. Oluline on ka, et Rooma tooteid kui importi kohapeal ei kopeeritud, mis tähendab, et situatsioon on pronksiajaga võrreldes täiesti erinev. Esemete sotsiaalse staatusega seotud väärtus peitus nende võõramaises päritolus.

Sotsiaalsele kihistumisele viitab ka kombinatsioonianalüüs. Relvahaudade panuste koostis varieerub märgatavalt. Ette võib tulla nii "täisvarustuses" haudu (neid on kõigil perioodidel 10 - 15 %), kui ka neid, kus vaid mõni üksik ese. Autor jaotab kalmed kolme rühma: täisvarustuses, osalise varustusega ja üksiku relvaga hauad. Erinevalt luksuskaupadest vastab relvade arv nende funktsioonile. Relvahaudade ja luksuskaupade kombinatsiooni analüüsi alusel väidab autor, et sõjaväeline hierarhia on tuvastatav alates nooremast eelrooma rauaajast. Vanemal rooma rauaajal on pilt veelgi selgem, mistõttu Hedeager kõneleb sõjalise struktuuri konsolideerumisest. Seevastu nooremal rooma rauaajal indiviidi sõjaväeline positsioon kalmetes ei kajastu - korrelatsioon kulla ja impordi ning relvakombinatsioonide vahel puudub. Piirkondlikud erinevused tulenesid autori arvates sellest, missugune sotsiaalne

strateegia igas regioonis parasjagu aktuaalne oli.

Matmiskommete regionaalsetele erinevustele osutades märgib autor, et oluline pole niivõrd matmiskommete vorm, kuivõrd piirkondade vaheliste kontrastide fenomen kui selline. Matmisviisi (põletus- või laibahaud), kalmistu tüübi (üksikhaud või kollektiivne matmispaik) ja hauapanuste varieerumise vahel eksisteerivat seos. Matmiskombeid kasutati nii sotsiaalsete kui ka piirkondlike erinevuste ja sarnasuste rõhutamiseks. Sama on näidatud ka näiteks Rootsi kalmete puhul (Burström 1991). Relvahauad on konservatiivsema laadiga kui rikkad hauad, mille puhul tuleb sageli ette innovatsioone. Kogu maale on rooma rauaajal omane, et eriti rikkad hauad paiknevad tavaliselt üksikult. Erandiks on siiski Jüütimaa ida- ja põhjaosa, mida autor tõlgendab kui opositsiooniavaldust uue ja mõjuvõimsa eliidi kujunemisele. Siinkohal on tegu viimaste aastate postprotsessuaalses arheoloogias aktuaalse domineerimise ja ideoloogilise vastupanu probleemiga (näit. Jacobsson 1992). Ka nimetatud erandid on Hedeageri arvates tingitud just matmiskom-

mete kasutamisest sotsiaalses strateegias. Järgneva sotsiaalsete struktuuride vaatluse puhul lööb siiski välja autori positivistlik mõttelaad, mille kohaselt nähtuse tagajärje analüüs lubab teha järeldusi põhjuse kohta. Tuleb aga soostuda Hedeageri soovitusega (lk. 153), et rahulolematud pakkugu üldise kriitika asemel välja parem lahendus. Ka Hodder on viimasel ajal juhtinud tähelepanu sellele, et postrotsessuaalse orientatsiooniga uurimuste nõrkuseks on tihtipeale just metodoloogia küsimused, s.t. uurimisprotseduurid, millele on algusest peale asetanud rõhu protsessuaalne koolkond (Hodder 1991). Hedeageri järeldused sugulussidemete ja sotsiaalse organisatsiooni osas on kaugeleulatuvad. Autor väidab patrilineaarse ja matrilineaarse abielu ja pärimisõiguse erinevustele viidates, et Taani idaosas, kus rikaste mehematuste kõrval esineb ka rikkaid naisehaudu, oli sotsiaalne süsteem hierarhilisem kui Jüütimaal ja vara püüti endogaamse abielusüsteemi abil hoida suguvõsas. Jüütimaal seevastu olid varanduslikud õigused konservatiivsemad ning seotud mehe suguvõsaga.

Kingituste ja tribuudi küsimuste juures osutab autor seoses Rooma

kaupadega kolmele asjaolule: 1) Rooma kaupu ei kopeeritud kohapeal, järelikult kajastavad need eliidi monopoolseid sidemeid samasuguse staatusega poliitiliste liidritega Rooma maailmas; 2) kohalikus ühiskonnas kasutati importi kinkidena sõltlastele, saamaks vastutasuks teenuseid; 3) importi ei investeeritud aaretesse, vaid ainult kalmetesse, rõhutamaks suguvõsa tähtsust. Vanemal rooma rauaajal ringlesid Rooma kaubad piiratud arvu eriti silmapaistvate liidrite seas. Noorema rooma rauaaja import kontsentreerub kindlates piirkondades ja neid tuleb ette ka vaesemates matustes.

Vanade meeste haudades puuduvad relvad, ent rikastes vanade meeste haudades, kellele kuulus autori järgi nii sõjaline kui ka poliitiline võim, esinevad kannused kui kõrge staatuse sümbolid. Nende kahe funktsiooni ühendamine sai alguse nooremal eelrooma rauaajal, struktuuri konsolideerumine leidis aga aset vanemal rooma rauaajal. Mõnes väga noore mehe hauas esinevad nii relvad kui ka kannused, mida Hedeager seostab nende kõrge sünnipäraga. Relvamatustes esinevaid kääre tõlgendab ta lamba- ja karjakasvatuse ning nahatöötlemise sümbolitena, mille tooteid võidi

vahetada Rooma kaupade vastu. Relvad kalmetes kajastavad autori järgi staatust ja rühmaidentiteedi, seega võimuküsimustega seotud sotsiaalseid protsesse. Eliidi konsolideerudes relvade kaasapanek hauda nooremal rooma rauaajal lakkas. Et see polnud mitte rahulikest aegadest tingitud, seda kinnitavad kuni 500 mehe relvi sisaldavad sooleiud. Viimaste kooslus osutab professionaalsele sõjaväele, kus kehtis hierarhia. Hedeageri arvates on iga sooleiu taga kindla territoriaalse üksuse sõjavägi. Uuest sotsiaalsest kvaliteedist kõnelevat juba juurdunud sõjamehe institutsioon ning poliitiline kontroll relvade ja nende tootmise üle, mis ühtlasi osutab kontrollile kaubateede ja territooriumide kui strateegiliste ressursside üle. Nimetatud territoriaalsete üksuste puhul oleksin oodanud ehk ka vastavate keskuste näitamist. Peatüki lõpul kinnitab autor, et materjali analüüs annab tunnistust riigi kujunemiseks vajaliku nelja tingimuse olemasolust rooma rauaajal.

Neljandas peatükis käsitleb Hedeager majanduse ja asustuse küsimusi. Ta märgib, et rauaaja asustusarheoloogia Taanis on endiselt nende probleemiringide mõju all, mis sõnastati eelkõige

ajaloolaste poolt peaaegu kaks inimpõlve tagasi (küla vanus ja kontinuiteet, kohanime vanus, asustuse piirkondlik järjepidevus). Süstemaatilisi asustusarheoloogilisi uurimusi on Taanis teostatud vaid Fyni kirdeosas ja asulate materjale saab Hedeageri arvates kasutada asustuse kohta järelduste tegemiseks vaid suurte reservatsioonidega. Registreeritud asulakohtadest võib enamiku dateerida eelrooma ja vanemasse rooma rauaaga, noorema rooma rauaaja asulaid on vähem, vanema germaani rauaaja omi veelgi vähem ning noorema germaani rauaaja asulad peaaegu puuduvad. Hilisemate asulate vähesust saavat osalt seletada kultuurkihi iseloomuga, kuna sel ajal ei kasutatud kivisillutist ja savipõrandaid. Sama tuleks ehk silmas pidada Eestiski, seda küll rauaaja esimese poole puhul (pronksiaja asulate puhul tuleks arvestada ka sõnniku kui konservandi erinevat kohtlemist). Teisalt võib Hedeageri arvates kõne alla tulla ka inimeste koondumine suurematesse asulatesse.

Kõrvutades erinevate muististe levikut, märgib autor, et eelrooma- ja rooma rauaajal langeb kalmete ja asulate levik Jüütimaal ja osalt ka Fynil kokku ning leiupuuduse korral võib seal rääkida asustuse

puudumisest. Sjællandil, Lollandil ja Falsteril on situatsioon teine ning niisuguseid järeltõusid teha ei saa. Germaani rauaaja aarete ja asulate levik langeb kokku vaid Jüütimaa lõunaosas, mujal aga ei tähenda aarete ja asulate puudumine asustuse puudumist. Ajaarvamise vahetuse paiku asustas inimene. Taanis nii kerge kui ka raske lõimisega muldadega alasid ning vaba maa sisuliselt puudus. Majanduslik kasv oli võimalik vaid tootmise intensiivistamise kaudu.

Hedeager märgib, et niipalju kui lubavad otsustada kolme põhjalikult uuritud asulakoha andmed, muutus küla ilme rauaaja kestel korduvalt. Eelrooma rauaaja algussajandeil oli Jüütimaa lääneosas paiknev Gröntofti küla avaasula. 3. sajandil e.Kr. ümbritseti küla taraga. Hodde asulas oli eelrooma rauaaja lõpul lisaks ühisele külatarale ka iga talu eraldatud teistest taraga. Hodde asula oma algse keskse suure taluga, millest kogu asula välja arenes, on siiski erandlik. Tõeline murrang külade ilmes leidis aset nooremal rooma rauaajal, mil iga talu ümbritseti omaette taraga, kogu küla ümbritsev tara aga kadus. Vorbasse asulas oli talu pindala keskmiselt 0,25 ha. Nii pikad majad kui ka abihooned muutusid suuremaks ja nende siseehitus

funktsionaalselt keerukamaks, kasutusele tulid maasse süvendatud abihooned, mis paiknesid vahetult talu ümbritseva tara taga. Tervikuna jätvad talud nüüd Hedeageri arvates mulje, et sama katuse all elas ja töötas senisest märgatavalt enam inimesi. Iga talu moodustas omaette majandusliku üksuse. Samal ajal (2. - 3. sajandil) jäeti Skandinaavias maha väetatavad kelti põllud, mida autor seletab eelkõige tootmisviisi muutusega. Intensiivselt haritavad nn. sisepõllud (*infield*) paiknesid nüüd vahetult talu lähedal, välispõllud (*outfield*) ning suurem osa karja- ja heinamaadest aga mõnevõrra kaugemal.

Kliimaatiliste tingimuste käsitlemisel tuleb ilmsiks autori kriitiline suhtumine ökoloogilisse determinismi. Ta märgib, et paljalt rauaaja alguse kliimamuutusega ei saa loomade talveks lauta toomist seletada. Ajaarvamise vahetuse paiku muutus kliima taas soojemaks ja kuivamaks, ent laudad ei kadunud, vaid hoopis muutusid suuremaks. Kliimamuutustest olenes sööda iseloom (lehiste ja heina osakaal) ja vastavalt söödavarumisele omakorda ka inimese mõju taimestikule. Osutades sellele, kuidas inimene oli võimeline kliimamuutustega

kohanema, rõhutab ta, et kuuuua mõju põllumajandusele oli sõltuvuses tootmissüsteemist. Pikas perspektiivis mõjutas kliima aga omakorda ka viimast.

Umbes 3. - 5. sajandiks kurnati mullad Taanis suurtel aladel välja ja algas taasmetsastumine. Seoses kelti põldude mahajätmisega ning asulate vähesusega Jüütimaal on tavaliselt räägitud põllumajanduse kriisist. Samas ei ole osatud seletada, miks puuduvad leiud ka Jüütimaa lõunaosa viljakatel aladel. Viimaste aastate ulatuslikud asulakaevamised ei kinnita siiski põllumajanduse kriisi versiooni. Suured aidad ja laudad kõnelevad Hedeageri arvates intensiivsest tootmisest, mida teostati samas piirkonnas kus varemgi. Lääne-Jüütimaal hiljaaegu tehtud õietolmudiagramm kõneleb ulatuslikust maastiku avanemisest ja põllumajanduslikust tegevusest alates u. 400 p.Kr. Samas puuduvad piirkonnas arheoloogilised leiud. Nendest asjaoludest järeldab autor, et üldise ökoloogilise kriisi versioon ei pea paika. Tunnistades varem väljapakutud katku ja migratsioonide võimalikku toimet, märgib autor, et rahvasterännuaja migratsioonid olid tingitud eelkõige "üleliigse" rahva lahkumisest (rühmamigratsioon), mis ei

põhjustanud asustuse kadumist. Justinianuse katk tabas Euroopat alles 6. sajandil. Autor usub hoopis tootmise ümberkorraldamise versiooni. Ida-Taanis tulid inimesed toime nii metsa taastamisega (nii tagati lehiste näol loomasööd) kui ka viljakasvatuse intensiivistamisega. Jüütimaa vähemviljakatel aladel seevastu mets ei taastunud ja metsast vabadel aladel kasvas heinamaade osakaal.

Põllumajanduse arengu tähtsamaid jooni kokku võttes osutab Hedeager tööjõuvajaduse kasvule rauaaja algul ning psühholoogilisele muutusele, sest individuaalse maakasutusega tekkis stiimul paremate töötulemuste järele. Tööjõuvajadus soodustas rahvaarvu kasvu, mis omakorda nõudis suuremat toodangut. Rauaaja algul koosnesid asustusüksused 1 - 3 majapidamisest, mis vähehaaval kasvasid. Peagi algas tootmise spetsialiseerumine, talud muutusid oma majanduslikult potentsiaalilt ebavõrdseks, suurimad majapidamised hakkasid külas domineerima ning väikesed muutusid neist sõltuvaks. Oma võimu näitamiseks eraldasid suured majapidamised end ülejäänutest taraga. 3. - 4. sajandil saavutas viljakamate muldadega aladel maastiku avatus oma maksimumi,

mille järel algas taas metsastumine. Maa lääneosa väheviljakatel muldadel muutus maastik veelgi avatumaks. Võimalik, et kasvatama hakati rukist, mis olnuks välja kurnatud maadel üsna sobiv. Majapidamised suuren sid ja varasemad väikesed, ilma lautadeta pikad majad kadusid. Inimesed, kel puudus maa, kuulusid orjadena täielikult suurte majapidamiste alla. Lisaks põllumajanduse reorganiseerimisele aitas kriisi ületada ka välisekspansioon. Kelti põllusteemi kadumine tähistas ühtlasi tõelise eraomanduse teket maale.

Viiendas peatükis esitab autor üldised järeldused rauaaja vanema ja noorema poole kontinuiteedi osas. Ta juhib tähelepanu sellele, et nimetatud ajastute vahelisel üleminekuperioodil aset leidnud suured muutused matmiskombestik us langevad ajaliselt kokku põllumajanduse ja asustusüksuste reorganiseerimisega. Tegu olevat kogu sotsiaalse struktuuri teisenemisega. Siinkohal toob autor mängu ka kirjalike allikate, s.o. Tacituse uuemad tõlgendused (*comitatuse* institutsioon) (Kristensen 1983) ning leiab, et noorema rooma rauaaja lõpust alates kujunes germaanlastel elukutseline sõjavägi ning võim

koondus üha kitsama isikute ringi kätte. Kujunes välja majanduslik maaomanike klass. Noorema rooma rauaaja ühiskond oli Hedeageri arvates nii majanduslikult kui ka sõjaliselt erakordselt ekspansiivne. Peatüki lõpus esitab autor rauaaja ühiskonna transformeerumise peamiste faktorite toimimise mudeli.

Viimane peatükk kannab pealkirja "Sotsiaalsed transformatsioonid - hõimu ja riigi vahel" ning see võtab veelkord kokku kõigi perioodide kohta eelnevalt kirjutatu. Muuhulgas märgib Hedeager, et germaanlaste migratsioone tuleks tõlgendada kui germaani ühiskonna sisekonfliktide tulemust. Noorema rooma rauaaja põllumajanduse reorganiseerimise taga näeb ta kesk võimu teostatud reformi, mis tulenes majanduslikest probleemidest. Maa maksustati ning see eeldas teatavat administratiivset süsteemi kohtadel. Kujunesid esimesed kauplemiskeskused, mis küll õitsele puhkesid alles germaani rauaajal. Nimetatud perioodil leidis aset kuningavõimu konsolideerumine ning ühtlasi ka kontsentreerumine. Nooremaks germaani rauaajaks oli varane kesk võim Põhja-Euroopa üksikpiirkondades saavutanud oma territoriaalse kasvu piirid ning

edasine ekspansioon oli võimalik itta ja lõunasse. Selle eelduseks oli asjaolu, et osale perepoegadest oli maa pärimine võimatu ning nad pidid minema n.-õ. laia ilma õnne otsima. Puudutades kultuurilise mitmekesisuse küsimust, esitab autor hüpoteesi, et kui niisugune nähtus esineb horisontaalsel (geograafilisel) või vertikaalsel (hierarhilisel) tasandil, siis on see sotsiaalse muutuse ja sisevastuolude sümptom. Nõustudes selle seisukohaga, tahan siiski osutada asjaolule, et need sisevastuolud ei tarvitsenud igas ühiskonnas leida tingimata lahendust konfliktis, vaid et arvestada tuleb siiski ka integratsiooni võimalusega. Viimast võisid tingida näiteks majanduslikud huvid ja/või väline hädadoht. Majanduslikest huvidest tuleneva integratsiooni võimalus võiks arvesse tulla näiteks Eestis rooma rauaaja puhul, mil siinkirjutaja arvates kujunesid meie esimesed varariiklikud moodustised eesotsas kuningatega.

Lotte Hedeageri uurimus tervikuna jättis siinkirjutajale sügava mulje.

Kasutatud kirjandus:

Bender, B. 1978. Gatherer-hunter to farmer: a social perspective. -

Töö on veenvaks näiteks selle kohta, et teoreetiline lähenemisviis avab arheoloogilise materjali tõlgendamiseks mineviku rekonstrueerimisel täiesti uued võimalused. Autor on arvesse võtnud kogu viimase kümne aasta vältel rahvusvahelises arheoloogia-teaduses aset leidnud teoreetiliste debattide tulemused ning neid väga oskuslikult rakendanud. Tulemuseks on uudne terviklik kontseptsioon, mis põhijoontes võiks kehtida kõigi Põhjamaade rauaaja kohta ning mis kahtlemata aitab teises valguses näha ka Eesti ja meie lõunanaabrite rauaaja ühiskonda (vt. Ligi 1993). Lõpetuseks olgu tsiteeritud Hedeagerit *Antiquity's* retsenseerinud Christopher Sculli vaimukat ütlust, kes, viidates David Clarke'i kuulsale lausele aastast 1973 - "arheoloogia on kaotanud oma süütuse" - leiab Hedeageri raamatu olevat kinnituseks sellele, et sotsiaalne arheoloogia kui arheoloogia süütuse kaotuse vili on tänaseks jõudmas täisikka.

World Archaeology, 10(2), 204 - 222.

Bloch, M. 1977. The disconnection between power and rank as a process: an outline of the development of kingdoms in Central Madagascar. - ESS, 303 - 340.

Burström, M. 1991. Arkeologisk samhällsavgrensning. En studie av vikingatida samhällsterritorier i Smålands inland. Stockholm.

Ekholm, K. 1972. Power and Prestige: The Rise and Fall of the Kongo Kingdom. Uppsala.

Ekholm, K. 1977. External exchanges and the transformation of Central African social systems. - ESS, 115 - 136.

ESS = Friedman, J. & Rowlands, M. J. (toim.), The Evolution of Social Systems. London, 1977.

Frankenstein, S. & Rowlands, M. J. 1978. The internal structure and regional context of Early Iron Age society in south-western Germany. - Bulletin of the Institute of Archaeology, 15, 73 - 111.

Friedman, J. & Rowlands, M. J. 1977. Notes towards an epigenetic model of the evolution of 'civilisation'. - ESS, 201 - 276.

Hedeager, L. 1978a. A quantitative analysis of Roman imports in Europe north of the Limes (0-400 A.D.), and the question of Roman-Germanic exchange. - NDSA, 191 - 216.

Hedeager, L. 1978b. Processes towards state formation in Early Iron Age Denmark. - NDSA, 217 - 223.

Hodder, I. 1986. Reading the past. Current approaches to interpretation in archaeology. Cambridge.

Hodder, I. 1991. Interpretive archaeology and its role. - American Antiquity, 56 (1), 7 - 18.

Jacobsson, M. 1992. Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi. Stockholm.

Kristensen, A. K. G. 1983. Tacitus' germanische Gefolgschaft. Copenhagen.

Ligi, P. 1993. Henrik, Körber, Engels ja Eesti ühiskond muinasajal. - Looming, 8, 1132 - 1138.

Miller, D. & Tilley, C. 1984 (toim.), Ideology, Power and Prehistory. Cambridge.

NDSA = Kristiansen, K. & Paludan-Müller, C. (toim.), *New Directions in Scandinavian Archaeology*. Copenhagen, 1978.

Runciman, W. G. 1982. *Origins of state: the case of Archaic Greece*.

Comparative Studies in Society and History, 24:3.

Shanks, M. & Tilley, C. 1987. *Social Theory and Archaeology*. Cambridge.

Priit Ligi ☙

IRON AGE SOCIETY IN NORTHERN EUROPE

The article gives a review of Lotte Hedeager's latest book which is characterized as an excellent example of treating data and theory in their dialectical relationship.

Hedeager has demonstrated how it is possible to unite the best features of both processual and post-processual directions in social archaeology and how to use theory as an effective tool. Hedeager's book

is also of great importance for the revaluation of the Iron Age society in Estonia and other Baltic countries which are so far characterized as egalitarian pre-class formations. The author claims that in case of the Roman Iron Age in Estonia one should not only consider the conflict theory of the establishment of early kingdoms as in Scandinavia but also the integration theory.